

T E N T O O N S T E L L I N G

ECCE HOMO

INDIVIDU VERSUS MAATSCHAPPIJ 1880-1930

E N S O R G R A F I E K
IN CONFRONTATIE MET WERK VAN DUITSE KUNSTENAARS

K A S T E E L C O R T E W A L L E
6 T . E . M . 21 S E P T E M B E R 2014

INLEIDING

De tentoonstelling ECCE HOMO schetst een beeld van onze Westerse maatschappij tussen 1880 en 1930 aan de hand van tekeningen en grafiek van Duitse kunstenaars geconfronteerd met grafisch werk van James Ensor [1860-1949]. Dat beeld ziet er weinig rooskleurig uit. Uitgesproken expressionistische werken en karikaturale beelden tonen dat sociaal en politiek onrecht een maatschappij kan ontwrichten en rijp kan maken voor allerlei vormen van totalitarisme en fascisme.

De geselecteerde werken zijn afkomstig uit drie collecties: de *Stiftung Christliche Kunst* en de *Kunstsammlung Gerd Grüber* uit de Duitse Lutherstad Wittenberg en de Ensor Stichting vzw in Oostende. Dankzij de onverwachte rijkdom van vooral de tweede verzameling, wordt hier uitzonderlijk werk geëxposeerd van zowel klinkende namen als van relatief onbekende artiesten, wat van deze expositie een verrassende ontdekkingstocht maakt.

INDIVIDU VERSUS MAATSCHAPPIJ

James Ensor wordt over het algemeen beschouwd als de voorloper van de avant-garde uit het begin van de twintigste eeuw en van het expressionisme in het bijzonder. De Duitse kunstcriticus en -verzamelaar Herbert von Garvens-Garvenburg [1883-1957] maakte Ensor nog voor de Eerste Wereldoorlog bekend bij een hele rij jonge Duitse kunstenaars.

In zijn grafische werk heeft James Ensor zowat alle mogelijke thema's aangesneden waaronder klassiekers als het landschap, het stilleven en het portret. Maar zijn meest nadrukkelijke prenten zijn deze die betrekking hebben op het groteske, het tragische, het satirische of het macabere. Als geen andere kunstenaar van zijn generatie wist Ensor de tegenstelling tussen het individu en de maatschappij in beeld te brengen. En als hyperindividualist stond hij, zo niet afzijdig, dan toch sceptisch tegenover de massa. In Oostende kon hij vanuit zijn atelier de carnavalstoet met een ironische blik gadeslaan en in Brussel – waar hij na zijn academiejaren dikwijls verbleef – de rumoerige optochten van stakende arbeiders of politieke bijeenkomsten. Zijn ets *De intrede van Christus in Brussel* [1898], naar zijn olieverschilderij uit 1888-89, verenigt in een anachronistisch pseudoreligieus tafereel de thema's die hem toen fascineerden. Van zijn vlammende kritiek op de repressieve maatschappij van zijn tijd getuigen zijn talrijke prenten, waar onder *Doctrinaire voeding* [1889] en *De gendarmen* [1888].

SYMPATHIE VOOR DE KLEINE MAN

De opkomende industrialisatie en de schrijnende sociale wantoestanden omstreeks de eeuwwisseling in steden als Berlijn, Hamburg of Dresden inspireerden Duitse expressionistische kunstenaars zoals Kirchner, Heckel, Schmidt-Rottluf en Grosz. Prenten als *Großstadtsymphonie* [ca. 1919] van Bernard Hasler, *Nächtliche Strasse* [ca. 1915] van Ludwig Jonas, *Berliner Strasse* [1920] van Karl Holtz en *Potsdamer Platz* [1919] van Heinrich Richter-Berlin getuigen van een niet aflatende fascinatie voor het [Berlijnse] bruisende

stadsleven. Zoals George Grosz in zijn beroemde karikaturale portretten, waaronder de lithografie *Thomas Rowlandson zum Andenken* uit 1920-21, zo verbeelden Bruno Voigt in zijn aquarel *Aufbruch* [1932] en Erna Schmidt-Caroll in haar prent *Großstadttypen* [ca. 1920] de kleinburgerlijke stadsmens. Ook Ensor wist mensentypes op weergaloze wijze te verbeelden. In etsen als *De pissier* [1887], *De putruimer* [1896], *De vechtersbazen* [1896] of *Zieke luizenbos bij de kachel* [1895] koppelt Ensor zijn sympathie voor de kleine man aan een bijna sociologische en kritische benadering van de geleidingen van de maatschappij van zijn tijd. Daarbij spaart hij met venijnige prenten als *De goede rechters* [1894], *De spelers* [1895] of *De slechte geneesheren* [1895], de upper-class niet.

Duitse kunstenaars als Paul Kleinschmidt in *Betrunkene Gesellschaft* [1922], Gerhart Betterman in *Arbeitslose* [1931], Otto Gleichmann in *Zwei Trinker* [1919] of Sella Hasse in *Einsamkeit der Alleinstehenden* [1919] stellen de psychologische ontredde van de moderne mens aan de kaak. Waar bij Ensor vormelijk een komisch-satirische benadering te bespeuren valt, tonen de prenten van de geciteerde Duitse kunstenaars veeleer plastische vervorming, kenmerkend voor het opbloeiende expressionisme.

DE HORROR VAN DE OORLOG

In *De engel des verderfs* [1889], vrij geïnspireerd door de Apocalyps, beeldt Ensor op allegorische wijze de horror van de oorlog uit. Op een paard gezeten, doorklieft de Engel des doods de hemel en veroorzaakt tijdens haar dolle rit dood en verderf. In zijn ets *De cataclysmen* [1888] voorspelt Ensor op weliswaar karikaturale maar visionaire wijze wat de twintigste eeuw aan oorlogsgeweld wacht.

Vele Duitse kunstenaars hebben tijdens en na de Eerste Wereldoorlog onophoudelijk verschrikkingen moeten aanzien of ondergaan. Getraumatiseerd door een onmetelijk leed wisten ze dikwijls krachtig, soms wreedaardig, de onzin van het oorlogsgeweld in beeld te brengen. Velen onder hen onderkenden het gevaar van het opkomende nationalisme en de herbewapening tijdens de Weimarrepubliek, periode waarin de kiemen werden gelegd voor het *Nationalsozialismus* dat vanaf 1933 Duitsland in zijn greep had. Het fenomeen werd door Wolf Hildenbrandt in zijn prent *Kriegsfurie* [1931] en door Josef Eckert in *Deutsche Wehrmacht* [1935] treffend geschetst. Reeds in 1914 beeldt een andere grootmeester van het Duits expressionisme, Max Beckmann, de horror van de *Groote Oorlog* uit in zijn lithografie *Bildnis des verwundeten Schwager*. Oorlogsretoriek en heldendom werden al gauw door talloze kunstenaars als zinloos ervaren. In 1924 publiceert de Duitse kunsthandelaar Karl Nierendorf *Der Krieg*, een album van 50 etsen van Otto Dix. Deze uitzonderlijke reeks mag ongetwijfeld als een mijlpaal in de moderne prentkunst worden beschouwd. Als geen ander weet Otto Dix de horror van de oorlog te koppelen aan het groteske op een wijze die onmiskenbaar aan het werk van Ensor doet denken. Zijn *Toter Sappenposten* uit de reeks refereert aan Ensors ets *Mijn portret met doodshoofd* uit 1889. Reeds in 1914 beeldt

Alfred Frank de soldaat uit als levend geraamte in een prent ironisch getiteld *Der Sieger*. In zijn houtsnede *Sinnender Tod* [1919] refereert Eberhard Viegener aan de allegorische macabere voorstellingen uit de late middeleeuwen. De dood wordt er als een dansend personage voorgesteld die groot en klein in zijn macht heeft en het graf in jaagt.

DE ICONISCHE CHRISTUS

Voor vele gelovige of ongelovige kunstenaars is Christus een iconische figuur die als geen ander de *condition humaine* interpreteert. Scènes uit het leven van Christus zoals zijn bespotting, zijn martelgang, zijn kruisiging en zijn doodstrijd worden onderwerpen waarvan de relevantie in crisis- of oorlogstijden buiten kijf staat. Kunstenaars als James Ensor en Lovis Corinth waren zo gefascineerd door de Christusfiguur dat ze zichzelf als zodanig hebben afgebeeld. In zijn typische ongeëvenaarde grafische stijl weet Max Beckmann aan scènes uit het leven van Christus, zoals in zijn lithografie *Die Würfler unter dem Kreuz* [1911] en in zijn drogenaald *Die Kreuzabnahme* [1918], vormelijk en inhoudelijk vernieuwing aan te brengen. In zijn vormelijke eenvoud maakt Oskar Kokoschka van zijn lithografie *Kreuzigung* [ca. 1916] een aangrijpend en bijna innig tafereel. En in zijn pentekening *Christus am Kreuz, von Soldaten umgeben* [1920-25] transponeert Oskar Kokoschka de kruisiging naar de periode van de *Groote Oorlog*. Christus wordt als een simpele en naakte soldaat aan het kruis voorgesteld. Omringd door dronken collega-soldaten wordt de Christus-soldaat door een van hen met een bajonet doorboord. De dramatiek van het tafereel wordt grotesk voorgesteld en door zijn naïeve tekenstijl wordt de scène des te pregnanter. De Duitse expressionistische kunstenaars Erich Heckel in zijn houtsnede *Kruzifix* [1907] en Karl Schmidt-Rottluff in zijn houtsnede *Kristus* [1918] hebben op een idiosyncratische manier vorm gegeven aan de emblematische figuur die het louter religieuze ver overstijgt. In al deze onderwerpen wordt de mens naakt en kwetsbaar weergegeven, soms grotesk maar altijd met mededogen: *ECCE HOMO!*

Xavier Tricot, curator

TENTOONGESTELDE WERKEN

JAMES ENSOR 13.4.1860 Oostende - 19.11.1949 Oostende

Christus beledigd [1886] - ets
Hellevaart [1887] - ets
De pisser [1887] - ets
Mijn portret in 1960 [1888] - ets
De cataclysmen [1888] - ets
De gendarmen [1888] - ets
Mijn portret met doodshoofd [1889] - ets
De engel des verderfs [1889] - ets
Doctrinaire voeding ^{2de plaat} [1889] - ets
Muziek in de Vlaanderenstraat [1890] - ets
De goede rechters [1894] - ets
Zieke luizenbos bij de kachel [1895] - ets
De spelers [1895] - ets
De slechte dokters [1895] - ets
De dood vervolgt de mensenkudde [1896] - ets
De putruimer [1896] - ets
De vechtersbazen [1896] - ets
De intrede van Christus in Brussel [1898] - ets
Verpeste beneden, verpeste boven, verpeste overal [1904] - ets
Gevecht van de luizenkoppen Désir en Rissolé [1988] - droge naaldets
De maskers [1922] lithografie
verzameling Ensor Stichting vzw [Oostende]
Christus door de duivels gekweld [1895] - droge naaldets
verzameling Stichting Christelijke Kunst [Wittenberg]

Belgisch schilder en graficus, zoon van een Engelse vader en een Oostendse moeder. Volgde middelbare school en kunstonderwijs te Oostende, maar trok op zijn zeventiende naar Brussel waar hij zich inschreef aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten. In 1880 keerde hij verbitterd naar Oostende terug en vestigde zijn schildersatelier in een zolderkamer van zijn ouderlijke huis. In de jaren 1880 werd hij lid van vooruitstrevende kunstverenigingen: *L'Essor*, *Les XX* en *La libre esthétique* [vanaf 1893] en nam hij deel aan verschillende tentoonstellingen in Oostende en Brussel. In 1891 al verscheen de eerste monografie gewijd aan James Ensor. In de daaropvolgende jaren geraakte ook de verkoop van zijn werk aan musea en kunsthuizen in binnen- en buitenland op dreef. In 1903 werd hij ridder in de Kroonorde, in 1905 nam hij met 20 werken deel aan de eerste tentoonstelling van *Kunst van heden – L'Art Contemporain* te Antwerpen. Vanaf 1911 raakte hij geïntroduceerd in Duitse kunstenaarsmiddens. Na het overlijden van zijn moeder in 1915, verhuisde de kunstenaar naar een huis aan de Vlaanderenstraat 17, waar vandaag het Ensormuseum is gevestigd. Vanaf 1927 exposeerde Ensor in Duitsland. Op een retrospectieve aan hem gewijd in het Brusselse Paleis voor Schone Kunsten, exposeerde Ensor voor het eerst *De intocht van Christus te Brussel*. Koning Albert onderscheidde hem met de baronstitel. In 1934 werd hij uitgeroepen tot *Prins der schilders*. In de laatste tien jaar van zijn leven stelde Ensor nog tentoon in Londen, Parijs en Brussel.

- LOU[ISE] ALBERT LAZARD [ook LASARD] 10.11.1885 Metz - 21.7.1969 Parijs
Im Caféhaus [1920] lithografie - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]
 Frans-Duitse schilderes en grafica uit een Joodse bankiersfamilie. Na haar studies beeldende kunst in Parijs en München huwde Lazard met de scheikundige Eugène Albert, met wie ze een dochter kreeg. Van 1914 tot 1916 leefde ze in Wenen en München samen met de dichter Rainer Maria Rilke, die haar introduceerde bij kunstenaars als Klee, Kokoschka, Werfel, Rolland, Stefan Zweig en Walter Rathenau. Tussen de twee wereldoorlogen woonde en werkte ze in Parijs en Berlijn en ondernam ze samen met haar dochter reizen naar Spanje, Noord-Afrika, India, Tibet en China. In 1940 werd ze, opnieuw samen met haar dochter, enkele maanden geïnterneerd in het Zuid-Franse kamp Gurs, waar ze haar medegevangenen portretteerde. Na haar vrijlating keerde ze terug naar Parijs en bleef ze reizen.
- OTTO BAUMBERGER 21.5.1889 Zürich - 26.12.1961 Weiningen
Kreuzabnahme [1918] lithografie - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]
 Zwitsers schilder en graficus, opgeleid bij Emil Winter in Zürich en aan de Kunstnijverheidsschool en de Kunstacademie te München. Nadat hij in 1911 zijn eerste affiche ontwierp, groeide hij uit tot een van de belangrijkste affichekunstenaars in Zwitserland. In 1920 kreeg hij een opdracht als decorontwerper bij het Duits Theater in Berlijn. Bij zijn terugkeer in Zürich werd hij er docent aan de Kunstnijverheidsschool. Vanaf 1931 was hij als professor verbonden aan de architectuurafdeling van de Technische Hogeschool te Zürich.
- MAX BECKMANN 12.2.1884 Leipzig - 27.12.1950 New York
Die Würfler unter dem Kreuz [1911] lithografie
Die Kreuzabnahme [1918] droge naaldets
 verzameling Stichting Christelijke Kunst [Wittenberg]
Bildnis des verwundeten Schwager [1914] lithografie
 verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]
 Duits schilder, graficus en beeldhouwer, zoon van een graanhandelaar, kreeg zijn opleiding aan de Kunstacademie van Weimar en ondernam daarna studiereizen naar Nederland, Frankrijk en Italië. In Berlijn was hij lid van de Secession. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog meldde hij zich aan als vrijwilliger. In 1915 stortte hij aan het front mentaal in. Na de oorlog sympathiseerde hij met de linkse Spartacusbond en werd hij leerkracht aan de Stedelijke Academie van Frankfurt. Na de machtsovername van de nazi's in 1933 werd hij bestempeld als ontaard - *entartet* - kunstenaar en ontslagen. Zijn werken werden uit het Duits museumbezit verwijderd. In 1937 emigreerde hij naar Amsterdam, waar hij nog contact hield met de verzetsbeweging in Duitsland. Na de Tweede Wereldoorlog vestigde hij zich in de Verenigde Staten.
- JOSEF BELL 25.11.1891 Keulen - 20.5.1935 Keulen
Christus [1920] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]
 Duits schilder en graficus, zoon van een treinbestuurder. Na een opleiding als kerkschilder, studeerde Bell aan de Kunstnijverheidsschool van Keulen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog raakte hij zwaar gewond,

keerde niet meer naar het front terug en zette zijn kunststudies verder in Berlijn en Düsseldorf bij von Nauen. Hij trad toe tot meerdere kunstenaarsgroepen, waaronder die rond Johanna Ey. In 1938, na zijn dood, werd één van zijn werken als ontaard uit een Duits museum verwijderd.

GERHART BETTERMANN 23.2.1910 Leipzig - 16.11.1992 Winnemark

Arbeitslose [1931] linosnede - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, zoon van een treinbestuurder. Bettermann volgde een opleiding tot slotenmaker, sloot zich daarna aan bij de communistische schilder Alfred Frank en trok als zwerver door Duitsland, Griekenland en Albanië. Hij was eind van de jaren 1920 een van de oprichters van de *Vagabunden*-beweging en nam deel aan tentoonstellingen ervan. In diezelfde periode sloot hij zich ook aan bij ASSO, een groep communistische kunstenaars in Leipzig. In de jaren 1930 werd zijn werk als ontaard beoordeeld. Hij vestigde zich in Sleeswijk-Holstein waar hij als klusjesman werkte. Na de Tweede Wereldoorlog richtte hij er een beroepsorganisatie voor kunstenaars op.

EMIL BETZLER 26.7.1892 Kamen - 1.10.1974 Frankfurt am Main

Neapel [1924] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, opgeleid aan de Kunstacademie van Düsseldorf. Nadat hij aan het front een zware verwonding opliep, begon hij in 1916 aan een loopbaan als kunstleraar in Frankfurt am Main. In 1933 trok hij zich terug uit het openbare leven na een aanklacht wegens deelname aan een antifascistische betoging. Zijn werk werd geboycot en in 1937 uit het Duits museumbezit verwijderd. Tussen 1961 en 1966 doceerde hij opnieuw aan de universiteit van Frankfurt. In 1967 ontving hij het kruis van de Orde van Verdienste van de Bondsrepubliek Duitsland.

BRUNO BEYE 4.4.1895 Maagdenburg - 4.6.1976 Maagdenburg

Maske I [1920] houtsnede

Brasserie in Paris [1927] linosnede

Demaskierung [1930] lithografie - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Oost-Duits schilder en graficus, zoon van een loodgieter. Beye studeerde aan de Kunstnijverheidsschool te Maagdenburg en vertrok na zijn afstuderen in 1914 onmiddellijk naar het front. Tijdens zijn dienstjaren werkte hij mee aan het tijdschrift *AKTION*. Na de Eerste Wereldoorlog richtte hij in Maagdenburg de kunstenaarsgroep *KUGEL* op en werd hij lid van de Novembergroep. In de jaren 1920 studeerde hij in Parijs aan de *Académie Colarossi*. Als leverancier van antifascistische prenten aan de linkse pers kreeg hij in 1933 te maken met huiszoekingen en later met de verwijdering van zijn *entartet* werk uit het Duits kunstbezit. Na de Tweede Wereldoorlog stichtte hij in Maagdenburg de cultuurvereniging en bleef hij actief als perstekenaar.

FRANZ HEINRICH LOUIS [Lovis] CORINTH 21.7.1858 Tapiau - 17.7.1925 Zandvoort

Christus am Kreuz blad 5 van de reeks *Biblische Szenen* [1919]

houtsnede - verzameling Stichting Christelijke Kunst [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, zoon van een landbouwer-leerlooier. Corinth volgde les aan de Kunstacademie van Koningsbergen en aansluitend aan

die van München, toentertijd het Europees centrum voor de avant-garde. Na een verblijf in Parijs sloot hij zich aan bij de eerste Secession. In 1899 nam hij deel aan de tentoonstelling van de Berlijnse Secession en verhuisde naar het ruimsdenkender Berlijn. Hij opende er in 1902 een school voor vrouwelijke schilders en huwde met een van zijn eerste leerlingen, Charlotte Berend. In 1911 kreeg hij een beroerte waardoor hij gedeeltelijk verlamd geraakte. Daarna schilderde hij losser en expressionistischer. Corinth stierf in Zandvoort aan de gevolgen van een longontsteking opgelopen tijdens een studiereis in Nederland. In 1937 werd op 295 van zijn werken beslag gelegd. Ze werden verwijderd uit de Duitse musea en enkele werden geëxposeerd in Berlijn in de tentoonstelling *Entartete Kunst*.

OTTO DIX 2.12.1891 Gera-Untermhaus - 25.7.1969 Singen am Hohentwiel

Toter Sappenposten [1924] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, zoon van een gietvormer. Na een opleiding als decoratieschilder, studeerde Dix aan de Kunstnijverheidsschool van Dresden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte hij aan het front tekeningen. Na de oorlog zette hij zijn studies voort terwijl hij ondertussen reeds deelnam aan kunstenaarsinitiatieven als *Gruppe 19* en de *Dada*-beweging. In de jaren 1920 werkte hij in Düsseldorf en Berlijn. In 1927 ging hij les geven in Dresden, waar hij in 1933 werd afgezet. In 1934 legde het regime hem werkverbod op. Drie jaar later werden 369 van zijn werken als ontaard uit de Duitse museumcollecties weggehaald. Daarna volgde een arrestatie door de Gestapo. Na de Tweede Wereldoorlog werd Dix onderscheiden met het kruis van de Orde van Verdienste van de Bondsrepubliek Duitsland.

JOSEF ECKERT 10.3.1910 München - 15.11.1980 München

Deutsche Wehrmacht [1935] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, zoon van een kapper. Eckert studeerde in München aan de Technische Hogeschool en aan de Academie voor Beeldende Kunst. In de jaren 1920-1930 gaf hij les aan meerdere scholen in München, terwijl hij zich in zijn grafisch werk tegen het naziregime opstelde en het lidmaatschap van de NSDAP weigerde. In 1942 werd hij opgeroepen voor de militaire dienst, maar omwille van gezondheidsredenen kon hij naar de klas terugkeren. Zijn atelier werd verwoest in 1944. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij gevangen gezet, maar op zijn proces in 1949 volledig gerehabiliteerd.

ALFRED FRANK 28.5.1884 Lahr in Baden -12.1.1945 Dresden

Der Sieger [1914] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, zoon van een hovenier. Kreeg een opleiding als kleurensteendrukker aan de Kunstnijverheidsschool van Lahr en volgde nadien les - tot in 1923 - aan de Kunstacademie van Leipzig, onderbroken door de Eerste Wereldoorlog. Frank werd in 1919 lid van de communistische partij. Tot 1933 gaf hij les aan de Volkshogeschool en het MASCH te Leipzig, waar hij in 1929 ASSO mee oprichtte en er voorzitter van werd. In 1933 werd hij na een huiszoeking gearresteerd en zijn werk in beslag genomen. In 1934 volgde een nieuwe arrestatie. Vanaf het midden van de jaren 1930 was Frank betrokken bij

- verzetsgroepen. In 1943 richtte hij in Leipzig nog de verzetsgroep *NKFD* op. Een jaar later werd hij gearresteerd en ter dood veroordeeld.
- MARCEL FRISCHMANN [ook FRISHMAN] 2.8.1900 Lodz - december 1952 Londen
Artisten [1920] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]
 Duits-Brits schilder en graficus. Volgde een opleiding aan de School voor Grafische Kunst te Berlijn en was meesterstudent van Meid aan de Kunstacademie van Berlijn. Na zijn verhuis naar München in 1926 werd hij medewerker van het satirisch weekblad *Simplicissimus*. In 1933 vertrok hij uit Duitsland om via België, Denemarken en Frankrijk in Australië terecht te komen. In 1950 vestigde hij zich definitief in Londen.
- PAUL FUHRMANN 8.10.1893 Berlijn - 25.1.1952 Berlijn
Das Weisse Gesicht [1923] aquarel
Nächtliche Strasse [1923-1924] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]
 Oost-Duits schilder en graficus, groeide op in een weeshuis. Na een opleiding tot decoratieschilder, studeerde Fuhrmann kunst in Berlijn bij Orlik. Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam hij als soldaat een antimilitaristische houding aan en werd daarvoor gevangene gezet. In de jaren 1920 trad hij toe tot progressieve kunstenaarsgroeperingen en in 1927 tot de Duitse Communistische Partij. Daarna werd hij lid van de Berlijnse afdeling van ASSO. In 1937 werden enkele van zijn werken verwijderd uit Duitse musea en kreeg hij werk- en tentoonstellingsverbod. Na de Tweede Wereldoorlog richtte hij de vereniging voor socialistische kunstenaars op.
- RICHARD GESSNER 29.7.1894 in Augsburg - 13.2.1989 in Düsseldorf
Demonstration [1919] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]
 Duits schilder en graficus, zoon van een bankdirecteur. Gessner zag zijn opleiding aan de Kunstacademie van Düsseldorf onderbroken door de Eerste Wereldoorlog, waaraan hij als oorlogsschilder deelnam. Onmiddellijk na de oorlog richtte hij de vereniging *Jungen Rheinland* op. In het begin van de jaren 1920 ondernam hij studiereizen naar Finland, Italië en Noord-Afrika. Een verblijf in Parijs leverde hem contacten op met Chagall en Pascin. In 1928 werd hij lid van de Rijnse Secession. Een van zijn werken werd in 1937 uit het Duits kunstbezit verwijderd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog nam hij met stadsgezichten deel aan de grote Duitse kunsttentoonstellingen te München.
- OTTO GLEICHMANN 20.8.1887 Mainz - 2.11.1963 Hannover
Zwei Trinker [1919] lithografie - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]
 Duits schilder en graficus die zijn opleiding kreeg aan de Kunstacademies van Düsseldorf, Breslau, Weimar en Warschau. Gleichmann was soldaat tijdens de Eerste Wereldoorlog. In 1917 trad hij toe tot de Secession van Hannover. Kort na de oorlog exposeerde hij in Berlijn en Düsseldorf. Zijn werk werd in 1937 als ontaard verwijderd uit de Duitse musea, waarna hij zich ook terugtrok uit het expositiecircuït. Het bombardement van Hannover in 1943 vernielde een groot deel van zijn werk.
- CURT GROßPIETSCH 21.6.1893 Leipzig - 25.9.1980 Dresden
Konfrontation [ca. 1930] pentekening
Totentanz [ca. 1930] pentekening - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]
 Oost-Duits schilder en graficus die naar het voorbeeld van zijn vader

opgeleid werd tot decoratieschilder. Tegelijkertijd volgde hij les aan de Kunstacademie van Leipzig. Daarna zette hij zijn studies verder aan de Kunstacademie van Dresden maar moest die onderbreken door de Eerste Wereldoorlog. Na de Eerste Wereldoorlog werd hij er meesterstudent van Gußmann. Tijdens de jaren 1920 was Grosz lid van progressieve kunstenaarsverenigingen, van de Duitse Socialistische Partij en - in 1930 - van ASSO Dresden. In 1933 werden enkele van zijn werken geëxposeerd in de tentoonstelling *Entartete Kunst*. Tijdens de Tweede Wereldoorlog geraakte hij zwaar gewond.

GEORGE GROSZ 26.7.1893 Berlijn - 6.7.1959 Berlijn

Christus am Kreuz [rond 1920-1925] pentekening

Thomas Rowlandson zum Andenken [1920] lithografie

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits-Amerikaanse schilder, graficus en beeldhouwer, zoon van een herbergier. Grosz studeerde aan de Kunstacademie van Dresden en vervolgens in Berlijn aan de Kunstnijverheidsschool bij Emil Orlik. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij actief als soldaat. In 1917 werd hij wegens zijn antimilitarisme ter dood veroordeeld, maar ontving gratie. In 1918 trad Grosz toe tot de Duitse Communistische Partij en richtte mee de Dadabeweging op. Een jaar later werd hij gearresteerd tijdens de Spartacusopstand. In de daaropvolgende jaren kreeg Grosz geldboetes voor zijn reeksen *Gott mit uns* en *Ecce Homo*, steunde hij de Novembegroep, het hongerijsende Russische volk en werd lid van ASSO Berlijn. In 1930 nam hij in Amsterdam deel aan de tentoonstelling *Socialistische Kunst Heden*. Drie jaar later, in 1933, verliet hij Duitsland voor de Verenigde Staten, waar hij in New York een lesopdracht aanvaardde. Grosz verwierf in 1938 het Amerikaans staatsburgerschap. Het jaar voordien werden 473 werken van zijn hand uit de collecties van de Duitse musea verwijderd.

HANS GRUNDIG 19.2.1901 Dresden - 11.9.1958 Dresden

Strasse [1934] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Oost-Duits schilder en graficus, zoon van een decoratieschilder. Grundig volgde aanvankelijk een opleiding decoratieschilderen, maar studeerde verder aan de Kunstnijverheidsschool van Dresden en ten slotte aan de Kunstacademie van diezelfde stad. In de jaren 1920 trad hij toe tot de Communistische Partij van Duitsland en richtte in zijn thuisstad mee ASSO op. Met zijn antifascistisch werk was hij aanwezig op de tentoonstelling *Entartete Kunst* van 1933. Een jaar later kreeg hij een werk- en tentoonstellingsverbod opgelegd. Grundig werd meermaals gearresteerd: in 1940 werd hij gevangen gezet in het concentratiekamp van Sachsenhausen en vervolgens ingezet in een strafbataljon, waarna hij overliep naar het Rode Leger. In 1957 verscheen zijn autobiografie *Zwischen Karneval und Aschermittwoch*.

BERNHARD HASLER 4.6.1884 Schenkendorf - 24.4.1945 Bad Oldeslohe

Großstadtsymphonie [ca. 1919] lithografie

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, zoon van een leraar. Hasler studeerde aan de Staatskunstschool van Berlijn en aansluitend aan de onderwijsafdeling van het Kunstnijverheidsmuseum. Aan deze laatste instelling werd hij

later zelf docent. In 1911-1912 nam hij deel aan de Berlijnse Secession. Direct na de Eerste Wereldoorlog - waarin hij gewond geraakte - richtte hij mee de Novemborgroep op. In 1937 werden drie van zijn ontaarde werken uit de Duitse kunstcollecties verwijderd. Hasler kwam in 1945 om het leven bij een bombardement.

SELLA HASSE 12.2.1878 Bitterfeld - 27.4.1963 Berlijn

Einsamkeit der Alleinstehenden [1919] lithografie

Rue de la gaîté, Paris [1912] lithografie

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Oost-Duitse schilderes, grafica en beeldhouwster, volgde een kunstenaarsopleiding te Berlijn bij Leistikow en Corinth. Hasse woonde achtereenvolgens in Hamburg, Wismar en Berlijn. Zij was bevriend met Käthe Kollwitz. In 1930 nam ze deel aan de tentoonstelling *Socialistische Kunst Heden* in Amsterdam. 38 van haar werken werden in 1937 als *entartet* uit de Duitse musea verwijderd. Nadat ze in 1951 verlamd geraakte, moest ze haar kunstenaarsactiviteiten staken. In 1962 werd ze onderscheiden met de Vaderlandse Orde van Verdienste van de DDR.

ERICH HECKEL 31.7.1883 Döbeln - 27.1.1970 Radolfzell am Bodensee

Kruzifix [1907] lithografie

verzameling Stichting Christelijke Kunst [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, onderbrak zijn studie architectuur na achttien maanden om *Die Brücke* op te richten, een kunstenaarsgroep die een brug wilde slaan tussen de traditionele Duitse kunst en het moderne expressionisme. Heckel werkte twee jaar als tekenaar bij het architectenbureau van Wilhelm Kreis en vestigde zich vervolgens als voltijds kunstenaar. In 1911 verhuisde Heckel naar Berlijn, twee jaar later werd *Die Brücke* ontbonden. Gedurende de Eerste Wereldoorlog werkte Heckel als vrijwillig ambulancier aan het Belgische front en zag ondertussen mogelijkheden om ook artistiek aan de slag te blijven.

In 1937 werden ongeveer 700 van zijn ontaarde werken uit de Duitse musea weggehaald en grotendeels vernietigd. Na de Tweede Wereldoorlog, waarin hij zijn studio vernietigd zag, ging hij les geven aan de Kunstacademie van Karlsruhe.

WOLF HILDENBRANDT 1906 Stettin - 1999 Deidesheim

Kriegsfurie [1931] potloodtekening

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder, graficus en auteur, zoon van een pianist. Hildebrandt genoot zijn opleiding aan de Bedrijfsschool voor Vormgeving van Stettin. Midden van de jaren 1920 werkte hij als theaterschilder en artistiek adviseur bij het theater van Rudolstadt, waarna hij een studie opnam aan het Bauhaus in Dessau. In 1929 trad Hildebrandt toe tot de Communistische Partij van Duitsland en richtte twee jaar later een antifascistisch Cabaret op. In 1933 werd hij gearresteerd en kreeg hij een tentoonstellingsverbod opgelegd, dat in uitmondde in een definitief werken tentoonstellingsverbod in 1941. Tussen 1942 en 1945 was hij in militaire dienst. In 1959 produceerde Hildebrandt zijn eerste muurschilderingen met de scagliotechniek. In 1975 ten slotte ging zijn eerste theaterstuk *Orpheus und die Gewalt* in Mannheim in première.

KARL HOLTZ 14.1.1899 Berlijn - 16.4.1978 Potsdam

Berliner Strasse [1920] lithografie - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Oost-Duits schilder en graficus die tijdens de Eerste Wereldoorlog aan de Kunstnijverheidsschool van Berlijn studeerde. Hij werd in 1918 alsnog naar het front geroepen. Reeds tijdens zijn studentenjaren leverde hij tekeningen en karikaturen aan de linkse pers. In 1919 nam hij deel aan revolutionaire kampen en werd voor korte tijd gearresteerd. Het decennia nadien was hij vertegenwoordigd op tentoonstellingen in Moskou, Saratow en Berlijn waar hij zich in 1929 aansloot bij ASSO. In 1933 kreeg hij beroepsverbod als perstekenaar opgelegd en af te rekenen met huiszoekingen. Zijn geëngageerde werken verstopte hij in zijn huis waarna hij verder de kost verdiende als anonieme reclamegraficus en technisch tekenaar. 24 van zijn werken werden uit de Duitse musea verwijderd als ontaard. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Holz onder de wapens geroepen, in 1945 deserteerde hij. Na de Tweede Wereldoorlog ging hij opnieuw als perstekenaar aan de slag.

LUDWIG JONAS 2.2.1887 Bromberg - 16.1.1942 Tel Aviv

Nächtliche Strasse [ca. 1915] houtsnede

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duitse schilder en graficus die aanvankelijk medicijnen studeerde maar daarmee ophield om een kunststudie in Berlijn aan te vatten. Net voor de Eerste Wereldoorlog ondernam hij een studiereis naar Parijs. Hij diende tijdens de *Groote Oorlog* vier jaar als soldaat. Jonas vertrok in 1933 definitief uit Duitsland en kwam via Frankrijk uiteindelijk in Palestina terecht.

PAUL KLEINSCHMIDT 31.7.1883 Bublitz/Pommern - 2.8.1949 Bensheim

Betrunkene Gesellschaft [1922] ets

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, zoon van een theaterdirecteur. Hij studeerde achtereenvolgens aan de Kunstacademies van Berlijn en München. In 1905 verhuisde hij naar Berlijn waar hij tot 1911 exposeerde in de Berlijnse Secession. De Eerste Wereldoorlog bracht hij door als soldaat en raakte zwaar gewond. Tussen 1915 en 1923 produceerde hij het grootste gedeelte van zijn oeuvre terwijl hij als tekenleraar en machinetekenaar werkte. In 1933-1934 exposeerde hij in de Verenigde Staten. Via Zwitserland emigreerde hij in 1936 naar Nederland. Het jaar nadien vestigde hij zich definitief in Frankrijk. 51 van zijn werken werden in 1937 uit de Duitse musea verwijderd. In 1940 werd hij in Frankrijk geïnterneerd en twee jaar later gearresteerd door de Gestapo en naar Duitsland teruggebracht.

WALTHER KLEMM 18.6.1883 Karlsbad - 11.8.1957 Weimar

Strassenszene [1910] houtsnede

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Oost-Duits schilder en graficus. Klemm studeerde kunstgeschiedenis in Wenen. Na zijn verhuis in 1904 naar de omgeving van Praag zette hij daar zijn kunststudie verder. In 1910 werd hij lid van de Berlijnse Secession. Tussen 1913 en 1957 doceerde hij aan de Kunstacademie van Weimar. Van 1919 tot 1921 was hij ook professor aan het Bauhaus.

In 1937 ontving hij de medaille voor de grafiek op de Wereldtentoonstelling van Parijs, terwijl in Duitsland tien van zijn werken uit musea werden verwijderd.

OSKAR KOKOSCHKA 1.3.1886 Pöchlarn - 22.2.1980 Montreux

Kreuzigung aus „Die Passion“ [1916] lithografie

verzameling Stichting Christelijke Kunst [Wittenberg]

Oostenrijks schilder en auteur die opgroeide in Wenen waar hij studeerde aan de Kunstnijverheidsschool. Nog tijdens zijn opleiding schilderde hij prentbriefkaarten voor de *Wiener Werkstätte* en publiceerde hij in 1908 zijn eerste poëziebundel. In hetzelfde jaar werd hij neergesabeld door de kritiek en uit de Kunstnijverheidsschool gezet. In diezelfde periode trok hij de aandacht van de architect Adolf Loos en schreef hij zijn eerste theaterstukken. Tussen 1910 en 1914 verdeelde hij zijn tijd tussen Berlijn en Wenen. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nam hij vrijwillig dienst. Hij geraakte ernstig gewond aan het Oostfront. Tijdens zijn herstelperiode vestigde hij zich in Dresden en aanvaardde hij een lesopdracht aan de academie. In de jaren 1920 en 1930 reisde Kokoschka veel. In 1935 verhuisde hij onder druk van de groeiende macht van de nazi's naar Praag en verwierf het Tsjecho-Slovaakse staatsburgerschap. Nadat in 1937 zijn kunst als ontaard werd veroordeeld, vluchtte Kokoschka naar Engeland. Hij vestigde zich in 1953 definitief in de buurt van Geneve.

OTTO LAIS 19.10.1897 Wilferdingen - 5.3.1988 Wegberg-Merbeck

Der Arriverte [1926-27] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, zoon van een leraar, studeerde na de Eerste Wereldoorlog - hij was soldaat - achtereenvolgens muziek en kunst in Karlsruhe. Tussen 1922 en 1933 maakte hij meer dan 100 werken met een maatschappijkritische ondertoon. In 1933 kreeg hij verbod om les te geven en om nog deel te nemen aan tentoonstellingen.

HANS LEISTIKOW [ook HANS HAL] 4.5.1892 Elbing - 22.3.1962 Frankfurt am Main

Sitzender [1920] gewassen pentekening

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder, graficus en architect, zoon van een apotheker. Na zijn kunstopleiding in Berlijn vestigde hij zich als zelfstandig kunstenaar in Silezië, maar werd tijdens het laatste oorlogsjaar alsnog onder de wapens geroepen. In de jaren 1920 stond hij aan het hoofd van het grafisch bureau van de stad Frankfurt am Main en doceerde hij er aan de Kunstnijverheidsschool. In de jaren 1930 werkte hij in een gelijkaardige functie in Moskou die hij combineerde met kostuumontwerp en decorbouw voor het Mayerholdtheater. In 1937 werd hij uit de Sovjet-Unie gewezen, waarna hij onderdook in Berlijn. Na de Tweede Wereldoorlog werkte hij voor de stad Berlijn en was hij verbonden aan de Academie van Kassel.

HANS REIMANN 18.11.1889 Leipzig - 13.6.1969 Schmalenbeck

Zerweiches Temperament [1922] ets

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder, graficus en auteur, zoon van een kolenhandelaar. Reimann studeerde kunstgeschiedenis aan de Kunstacademie van München. Nog voor zijn afstuderen in 1918 werkte hij al mee aan het

tijdschrift *Simplicissimus* en tussen 1919 en 1925 gaf hij het satirisch tijdschrift *Der Drache* opnieuw uit en van 1924 tot 1929 *Stachelschweine*. In de jaren 1920 werkte hij mee aan meerdere Cabaretten in Leipzig, Frankfurt am Main en München. Na de Tweede Wereldoorlog zette hij zijn literair werk verder.

HEINRICH RICHTER-BERLIN 23.4.1884 Berlijn - 26.1.1981 Berlijn

Potsdamer Platz [1919] lithografie

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus. Ging na zijn studie aan de Kunstnijverheidsschool van Berlijn aan de Kunsthogeschool studeren, maar werd uitgesloten nadat hij zonder toestemming deelnam aan de expositie van de Berlijnse Secession. In 1910 was hij medeoprichter van de Nieuwe Secession en reisde naar Parijs waar hij Picasso, Braque en Freundlich leerde kennen. Voor de Eerste Wereldoorlog werkte hij mee aan *STURM* en *AKTION*, onmiddellijk na de oorlog lag hij mee aan de basis van de oprichting van de Novembergroep. In 1920 werkte hij mee aan films van Murnaus, tien jaar later organiseerde hij de Atriumfilmvoorstellingen in Berlijn. Vanaf 1933 werd Richter-Berlin geboycot en als ontaard beschouwd. Na de Tweede Wereldoorlog maakte hij opnieuw ontwerpen voor het theater.

HEINZ RULAND 26.3.1893 Satzvey [Eifel] - maart 1974 Keulen

Panoptikum [1920-30] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus die na het behalen van zijn diploma middelbaar onderwijs in 1912 als etalagedecorateur voor een warenhuis in Essen werkte. Tijdens de Eerste Wereldoorlog deed hij militaire dienst, erna werkte hij als graficus en onderhield hij contacten met progressieve Keulse kunstenaars. Hij organiseerde de beroemde *Lumpen- und Scheunenballe* tijdens het Keulse carnaval. In 1945 was hij medeoprichter van de Rijnlands-Bergische kunstenaarsvereniging.

JOSEF SCHARL 9.12.1896 München - 6.12.1954 New York

Der Schreier [1932] ets - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits-Amerikaans schilder en graficus, bakkerszoon, volgde tot hij als soldaat naar het front werd gestuurd, een opleiding als decoratieschilder in München. Aan het front geraakte hij ernstig gewond. Na de oorlog studeerde hij aan de Kunstacademie van München en trad toe tot de Münchener Secession. In 1929 vernietigde de SA twee van zijn werken, terwijl de plaatselijke pers hem stevig aanviel. In 1930 werd Scharl gelauwerd met de Romeprijs en nam hij deel aan de expositie *Socialistische Kunst Heden* in Amsterdam. Nadat hij als *entartet* werd veroordeeld, emigreerde hij in 1938 naar de Verenigde Staten en vestigde zich in New York.

ERNA SCHMIDT-CAROLL 30.10.1896 Berlijn - 16.4.1964 München

Großstadtypen [ca. 1920] lithografie

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duitse schilderes en grafica, dochter van een ingenieur, studeerde aan de Kunstacademie van Breslau en werd vervolgens modetekenaarster aan het Berlijnse Modehuis, om tussen 1917 en 1920 studies af te werken aan het Berlijnse Kunstnijverheidsmuseum. In de jaren 1920 maakte ze illustraties voor tijdschriften, en doceerde ze aan de

Kunstschool Reimann. In de late jaren 1920 en vroege jaren 1930 nam ze o.m. deel aan de tentoonstellingen van de Berlijnse Secession, van de Berlijnse Kunstenaarsvereniging en aan de grote Berlijnse Kunsttentoonstelling. Tussen 1933 en 1943 doceerde ze aan de school *Kunst en Werk*. Na de Tweede Wereldoorlog stond ze aan het hoofd van de modeafdelingen van de Kunstnijverheidsschool van Hannover en de Modeschool van Hamburg.

KARL SCHMIDT-ROTTLUFF 01.12.1884 Chemnitz - 10.8.1976 Berlijn

Kristus 1918, [1918] houtsnede

verzameling Stichting Christelijke Kunst [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, geboren als Karl Schmidt, die later zijn geboorteplaats Rottluff aan zijn naam toevoegde. Hij richtte in 1905 samen met Erich Heckel, Kirchner en Bleyl de kunstenaarsvereniging *Die Brücke* op. Voor de Eerste Wereldoorlog legde hij zich toe op het schilderen van naakten en landschappen. Door zijn ervaringen aan het front vervaardigde hij tussen 1916 en 1919 uitsluitend religieuze houtsneden. In de jaren 1930 dwong de politieke toestand in Duitsland hem ertoe zich terug te trekken aan de Oostzee. 608 van zijn werken werden in beslag genomen, terwijl hij in 1941 een werkverbod opgelegd kreeg. Na de Tweede Wereldoorlog werd Schmidt-Rottluff leraar aan de Hogeschool voor Beeldende Kunst in Berlijn.

EBERHARD VIEGENER 30.5.1890 Soest - 4.1.1967 Soest

Sinnender Tod [1919] houtsnede

verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Duits schilder en graficus, zoon van een decoratieschilder die hem aanvankelijk zelf in het vak opleidde. Viegener werkte tot 1912 in het bedrijf van zijn vader en tot 1914 als zelfstandig kunstenaar in het Zwitserse Klosters. Na de Eerste Wereldoorlog was hij medeoprichter van *Jungen Rheinland* en werkte mee aan *KUGEL* en *STURM*. Hij werd vanaf 1937 als kunstenaar geboycot en 22 werken werden uit Duitse musea weggehaald. Na de Tweede Wereldoorlog was hij voorzitter van het West-Duits kunstenaarsverbond.

BRUNO VOIGT 20.9.1912 Gotha - 14.10.1988 Berlijn

Aufbruch [1932] aquarel - verzameling Gerd Gruber [Wittenberg]

Oost-Duits schilder en graficus, zoon van een leraar, studeerde o.m. bij Walther Klemm aan de Kunsthogeschool van Weimar. Voigt was in de jaren 1930 actief in progressieve verenigingen en werd lid van de Duitse Communistische Partij. In 1933 nog richtte hij samen met enkele medestanders ASSO in Weimar op, waarna huiszoekingen volgden. De beweging zelf werd nooit actief. In 1936 dook hij onder maar bleef antifascistisch werk produceren. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd hij ingezet aan het Oostfront. Hij deserteerde en werd gevangengenomen in een Frans kamp waar hij als tolk optrad. Tussen 1954 en 1983 bekleedde hij een directeursfunctie aan het Rijksmuseum te Berlijn.

COLOFON

Deze publicatie heeft een ondersteunende en educatieve bedoeling bij de tentoonstelling *ECCE HOMO. Individu versus maatschappij [1880-1930] Ensorgrafiek in confrontatie met werk van Duitse kunstenaars*, die van 6 tot en met 21 september 2014 in de tentoonstellingsruimte van het kasteel Cortewalle te Beveren loopt.

Deze bundel werd gerealiseerd door cultuurcentrum Ter Vesten en gepresenteerd op 5 september 2014.

Hij werd uitgegeven door de vzw Gemeentelijk Cultuurcentrum Beveren.

Teksten: Xavier Tricot, curator van de tentoonstelling
Vormgeving: Christl Van den Broucke, medewerker kunsten Ter Vesten
Eindredactie: Carine Goossens, gemeentearchivaris

De tentoonstelling *ECCE HOMO. Individu versus maatschappij [1880-1930] Ensorgrafiek in confrontatie met werk van Duitse kunstenaars* wordt georganiseerd door cultuurcentrum Ter Vesten, het Gemeentearchief Beveren en de Koninklijke Piet Stautkring.

De werken werden in bruikleen gegeven door de Stichting Christelijke Kunst en de verzameling Gerd Gruber, beide in Wittenberg [Duitsland] en de Ensor Stichting vzw in Oostende.

D/2014/7141/2

© Ter Vesten 2014

Organisatie: Cultuurcentrum Ter Vesten, Gemeentearchief Beveren en Kon. Piet Stautkring.
Dank aan: Stichting Christelijke Kunst, Gerd Grubercollectie en Ensor Stichting.

Vlaamse overheid

